

2 OPVOEDINGSONDERSTEUNING: HET STIMULEREN VAN DE OPVOEDER-KIND INTERACTIE

F. Juffer

2.1 Inleiding

Het begrip 'opvoedingsondersteuning' is de laatste jaren in opkomst. Niet alleen is er een accentverschuiving in het denken over het stimuleren van kinderen in bijzondere omstandigheden of in achterstandposities, ook de praktijk laat een ontwikkeling zien. Naast het geven van extra zorg en aandacht aan kinderen die deze stimulering nodig hebben in de context van bijvoorbeeld de school, zijn er veel gezinsgerichte stimuleringsprogramma's. Aan deze maatschappelijke ontwikkeling liggen onder meer twee veronderstellingen ten grondslag:

(1) Preventie is beter dan interventie; een variant op de zegswijze 'voorkomen is beter dan genezen'.

(2) De thuisomgeving heeft, zeker in de eerste kinderjaren, een grote invloed op de ontwikkeling van een kind.

In dit hoofdstuk bespreek ik eerst de recente ontwikkelingen in het denken over opvoedingsondersteuning. Er wordt gesignaleerd dat het stimuleren van de opvoeder-kind interactie langzaam maar zeker een vaste plaats krijgt in de reguliere vormen van opvoedingsondersteuning. Daarna wordt aandacht besteed aan de vorm of strategie, die bij de opvoedingsondersteuning wordt gekozen. Tenslotte beschrijf ik twee programma's voor opvoedingsondersteuning en enkele case-studies, die afkomstig zijn uit ons onderzoek bij adoptiegezinnen.

2.2 Ontwikkelingen op het terrein van opvoedingsondersteuning

Opvoedingsondersteuning kan worden onderscheiden van opvoedingsvoorlichting en opvoedingsadvisering. Bij de laatste twee gaat het om het geven van informatie over de opvoeding of het geven van raad bij vragen of problemen. Bij opvoedingsondersteuning gaat het om die activiteiten die specifiek tot doel hebben de opvoedingssituatie van kinderen te verbeteren (Peeters & Hermanns, 1993, p. 11). In deze bijdrage hanteer ik het begrip opvoedingsondersteuning in een brede betekenis, dat wil zeggen met inbegrip van opvoedingsvoorlichting en opvoedingsadvisering. Opvoedingsondersteuning zal elementen van opvoedingsvoorlichting bevatten - wanneer de ondersteuner aan de ouders vertelt wat zij normaal gesproken van een kind van deze leeftijd kunnen verwachten - en elementen van opvoedingsadvisering, bijvoorbeeld wanneer de ondersteuner de ouders adviseert om op een bepaalde wijze op het kind te reageren. Bij deze drie vormen van ouderbegeleiding gaat het om een pedagogische interventie, waarbij de dagelijkse omgang tussen ouder en kind centraal staat en wordt geprobeerd de

opvoedingsrealiteit te veranderen (Lambermon & Van IJzendoorn, 1989). Het is van belang dat de denkbeelden die gepresenteerd worden in de opvoedingsondersteuning theoretisch gefundeerd zijn. Wanneer een verbetering van de opvoedings situatie wordt beoogd, is het dan ook zaak te rade te gaan bij theorieën die voorspellen dat een bepaalde opvoedingsstijl leidt tot een gewenste ontwikkeling van het kind. Helaas worden lang niet altijd de theoretische uitgangspunten vermeld of geëxpliciteerd bij het uitvoeren van een programma voor opvoedingsondersteuning. Uitzonderingen op deze regel zijn onder andere Van den Boom (1988) en Riksen-Walraven (1978).

Al lang tracht men de risico's op problemen bij zogeheten gedepriiveerde groepen te verminderen (Benasich, Brooks-Gunn & Chu Clewell, 1992; Van den Boom, 1988; Eldering & Choenni-Gobardhan, 1990; Kohnstamm, Van der Lem, Cornelisse, Kleerekoper, Colland & Van der Doef, 1976; Meisels & Shonkoff, 1990; Riksen-Walraven, 1978; Rispen & Van der Meulen, 1992; Vedder & Eldering, 1993). Er zijn drie ontwikkelingen te onderkennen in het denken over opvoedingsondersteuning. De eerste werd in gang gezet door het resultaat dat de compensatieprogramma's uit de jaren zestig voor kleuters uit de lagere sociale milieus geen blijvend effect op hun prestaties hadden. Een kritiekpunt naar aanleiding van dit gegeven was dat de beïnvloeding *te laat* had plaatsgevonden. Wanneer een kind eenmaal een ontwikkelingsachterstand had opgelopen, kon deze moeilijk ongedaan worden gemaakt. Vandaar dat men zich vanaf de jaren zeventig richtte op opvoedingsondersteuning in de eerste kinderjaren. De pionierstudie van Riksen-Walraven (1978) kan als voorbeeld van deze trend worden beschouwd. Haar interventie richtte zich niet op kleuters maar op moeders uit de lagere sociale milieus met een baby.

Een tweede ontwikkeling is dat de traditionele programma's zijn opgezet als interventies - het woord 'compensatieprogramma' is tekenend in dit verband - terwijl de latere programma's overwegend preventief gericht zijn. In plaats van het aan- of afleren van bepaalde gedragingen, meestal in relatie tot het schoolse leren, wordt het voorkómen van (school-)problemen nagestreefd. Een voorbeeld hiervan is het interventie-onderzoek van Van den Boom (1988). Om te voorkómen dat moeders met prikkelbare baby's een kwalitatief slechte interactie met hun kind ontwikkelen, trachtte zij door middel van een opvoedingsondersteunend programma de interactie te beïnvloeden.

De derde ontwikkeling in het denken over opvoedingsondersteuning is dat de invloed van de vroege moeder-kind relatie en moeder-kind interactie op de latere ontwikkeling van het kind steeds meer wordt erkend en onderkend. Met 'moeder' bedoel ik de primaire opvoeder. Vanuit de theoretische denkbeelden over competentie (Ford & Thompson, 1985; Riksen-Walraven, 1978) en vanuit de gehechtheidstheorie van Bowlby (1982; 1988) wordt het belang van de opvoedingshouding onderstreept. Vanuit de competentievisie wordt een grote invloed toegekend aan de responsiviteit van de moeder. Responsief gedrag zou leiden tot

de competentie van het kind. De gehechtheidstheorie stelt dat het ontstaan van een veilige gehechtheidsrelatie tussen moeder en kind tijdens het eerste levensjaar gunstige perspectieven biedt voor de ontwikkeling van het kind. Sensitieve responsiviteit - een begrip dat nauw verwant is aan de in de competentievisie benadrukte 'responsiviteit' (Juffer, 1993) - speelt een belangrijke rol bij het ontstaan van de eerste gehechtheidsrelatie. Sensitieve responsiviteit omvat het opmerken, juist interpreteren en prompt en adequaat reageren op de signalen van een kind (Ainsworth, Blehar, Waters & Wall, 1978). Recente interventieprogramma's (Anisfeld, Casper, Nozyce & Cunningham, 1990; Van den Boom, 1988; Juffer, 1993; Lambermon, 1991; Meij, 1992) en programma's die nog in ontwikkeling zijn zoals "Instapje" (Riksen-Walraven, 1992), "Opstapje" (Bekkers, Van Embricqs & Van Loggem, 1992) en "OpStap-Opnieuw" (Ministerie van VVC, 1992) betrekken de ondersteuning van de pedagogische omgang in het gezin expliciet in hun doelstelling (zie ook Rispens, 1992). Het bevorderen van de responsiviteit van de opvoeder wordt in deze programma's gezien in het licht van het scheppen van een gunstig (leer)klimaat voor het kind.

2.3 Vorm en strategie van de opvoedingsondersteuning

De derde trend in het denken over opvoedingsondersteuning heeft geleid tot erkenning van de invloed van de thuisomgeving op de ontwikkeling van het kind. Bij recente interventieprogramma's is het bevorderen van een positieve opvoeder-kind interactie als onderdeel opgenomen. Met name de ondersteuning van de sensitieve responsiviteit van de opvoeder en het bevorderen van een goede relatie tussen opvoeder en kind staan centraal. Op deze punten zal ik nader ingaan. Dit betekent dat ik het onderdeel van de stimulering van de competentie van het kind, zoals bijvoorbeeld in de OpStap programma's wordt beoogd, niet in de beschouwing betrek. De middelen die gekozen worden om de opvoeder-kind interactie te stimuleren, verschillen bij de programma's. De volgende strategieën kunnen worden onderscheiden:

- schriftelijke informatie met behulp van bondige brochures (Lambermon & Van IJzendoorn, 1989);
- schriftelijke informatie met behulp van een voorlichtingsboek (Juffer, 1993; Meij, 1992; Riksen-Walraven, 1978);
- pedagogische hulpmiddelen zoals een babydraagzak (Anisfeld et al., 1990);
- mondelijke en persoonlijke adviezen (Van den Boom, 1988);
- visuele voorlichting met behulp van standaardvideofilms (Lambermon, 1991);
- mondelijke en persoonlijke adviezen, ondersteund met videobeelden van het eigen gedrag (Juffer, 1993; Meij, 1992).

Onderzoek naar de doeltreffendheid van de diverse strategieën biedt slechts enkele eerste aanwijzingen over de geschiktheid van het voorlichtingsmiddel.

Het terrein van de gezinsgerichte stimulering is een nog betrekkelijk jong en onontgonnen gebied. Bovendien zijn enkele voorlichtingsstrategieën nog zo nieuw dat verder onderzoek nodig is.

De tot nu toe gevonden onderzoeksresultaten wijzen er op dat schriftelijke voorlichting (folders en/of een boek) effectief kan zijn om de opvoeder-kind interactie te stimuleren. In het onderzoek van Riksen-Walraven (1978) werden significante resultaten behaald. De responsiviteit van de opvoeder nam toe na het verstrekken van een voorlichtingsboek. Lambermon en Van IJendoorn (1989) vonden dat een folder een beter medium is om de pedagogische omgang in het gezin te stimuleren dan een standaardvideofilm met door modellen nagespeelde situaties. Schriftelijke voorlichting heeft voordelen - het is een goedkoop en arbeidsextensief middel - en blijkt werkzaam te zijn. De onderzoeksresultaten zijn echter niet eenduidig. Meij (1992) vond na het verstrekken van een voorlichtingsboek geen effecten in een groep laag opgeleide moeders met een baby. Meij wijt dit onder meer aan het niet goed afgestemd zijn van de voorlichting op de doelgroep.

De aanpak van Anisfeld et al. (1990) is verbluffend eenvoudig en verrassend effectief te noemen. Na het geven van een simpele babydraagzak aan een groep laag opgeleide moeders had een opzienbarend hoog percentage van hun kinderen een veilige gehechtheidsrelatie (83 % versus 38 % in een groep die geen draagzak, maar een babystoeltje kreeg). De interventie is gebaseerd op een door Bowlby genoemde determinant van een goede gehechtheidsrelatie: fysiek contact tussen moeder en kind in de eerste helft van het eerste levensjaar (Bowlby, 1982). Het lijkt de moeite waard dit onderzoek te repliceren en na te gaan hoe de resultaten toegepast kunnen worden.

Het geven van mondelinge en op de persoonlijke situatie toegesneden adviezen is een veelbelovende methode die weliswaar arbeidsintensief maar ook vruchtbaar lijkt te zijn. Van den Boom (1988) vond positieve effecten op de moeder-kind interactie in een groep laag opgeleide moeders met een prikkelbare baby. Een soortgelijke werkwijze aangevuld met videobeelden van het eigen gedrag werd gebruikt in ons onderzoek bij adoptiegezinnen.

2.4 Een illustratie van opvoedingsondersteuning bij adoptiegezinnen: stimulering van de opvoeder-kind interactie

Ons onderzoek bij adoptiegezinnen biedt een illustratie van de stimulering van de opvoeder-kind interactie via twee verschillende programma's. Dit onderzoek maakt deel uit van het interuniversitaire onderzoeksproject 'Experimenteel Longitudinaal Onderzoek naar opvoeder-kind interactie' (Koops & Kalverboer, 1987).

2.4.1 *Probleemstelling en onderzoeksvraag*

Elders (Juffer, 1993) is de doel- en probleemstelling van het onderzoek bij adoptiegezinnen uitgebreid beschreven. Vanuit de theorie (Bowlby, 1982; Lieberman & Pawl, 1988) en vanuit de praktijk (Singer, Brodzinsky, Ramsay, Steir & Waters, 1985) kunnen er hindernissen worden verwacht bij het opbouwen van een band met een genetisch niet-verwant kind. In de klinische praktijk en in empirisch onderzoek worden relatief veel gezins- en gedragsproblemen van buitenlandse adoptiekinderen gemeld en beschreven (Geerars, 't Hart & Hoksbergen, 1991; Hoksbergen, Spaan & Waardenburg, 1988; Verhulst & Versluisden Bieman, 1989). Het risico op problemen is daarbij groter bij adoptiekinderen die op oudere leeftijd (vanaf één jaar) in het gezin komen dan bij kinderen die op babyleeftijd worden geplaatst. Het hier besproken onderzoek betreft baby's die in het adoptiegezin komen voor zij een half jaar oud zijn.

Een van de onderzoeksvragen was of opvoedingsondersteuning aan adoptieouders de vroegkinderlijke ontwikkeling van een buitenlands adoptiekind in gunstige zin beïnvloedt. Om deze vraag te beantwoorden werden twee opvoedingsondersteuningsprogramma's ontworpen en getoetst. Het onderzoeksonderwerp was een *pretest-posttest control group design* (Campbell & Stanley, 1973). De theoretische achtergrond van de stimuleringsprogramma's wordt gevormd door enerzijds de theorie over niet-sociale competentie van White (1959) en Riksen-Walraven (1978) en anderzijds de gehechtheidstheorie van Bowlby en Ainsworth. In beide theorieën wordt een responsieve opvoedingshouding gezien als determinant van een gunstige kinderlijke ontwikkeling. In het adoptie-onderzoek is getracht via een ondersteuningsprogramma de sensitieve responsiviteit van de primaire opvoeder te bevorderen. Daarbij werd indirect het tot stand brengen van een veilige gehechtheidsrelatie tussen opvoeder en kind beoogd. Naast een effect op de gehechtheidskwaliteit werd ook een indirect effect op de niet-sociale competentie (exploratiedrag en contingentie-analyse) verwacht. Deze gegevens worden hier buiten beschouwing gelaten.

2.4.2 *Proefpersonen en instrumenten*

De steekproef omvatte 90 moeders met een eerste adoptiebaby afkomstig uit Sri Lanka of Zuid-Korea. De kinderen waren bij de start van het onderzoek zes maanden oud. De gemiddelde aankomstleeftijd van het kind in het gezin was acht weken. Dit is relatief jong voor buitenlandse adoptiekinderen.

Voor de bepaling van de sensitieve responsiviteit van de moeder werd gebruik gemaakt van de negenpunts beoordelingsschalen 'Sensitiviteit' en 'Coöperatie' van Ainsworth, Bell & Stayton (1974). 'Sensitiviteit' betreft het opmerken en juist interpreteren van signalen van het kind en er op een prompte en adequate manier op ingaan. 'Coöperatie' betreft de mate waarin de moeder het kind de gelegenheid geeft te exploreren en niet interfereert of stoort. Moeder en kind werden thuis gefilmd in een vrij-spelsituatie. De observaties werden achteraf

uitgevoerd vanaf videoband. De voormeting vond plaats toen de baby zes maanden was en de nameting op de leeftijd van twaalf maanden. De interbeoordelaarsbetrouwbaarheid was goed voor 'Sensitiviteit' en 'Coöperatie' op de twee meetleeftijden (Cohens kappa's .89 tot 1.0). De observaties zijn verricht door observatoren die niet op de hoogte waren van de onderzoekscondities.

Voor het vaststellen van de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie op twaalf en achttien maanden werden moeder en kind op het onderzoeksinstituut geobserveerd in de Vreemde Situatieprocedure van Ainsworth et al. (1978). De interbeoordelaarsbetrouwbaarheid voor de drie hoofdclassificaties 'veilig', 'onveilig vermijgend' en 'onveilig ambivalent' varieerde op beide meetleeftijden tussen .85 en 1.0 (Cohens kappa's).

2.4.3 *De opvoedingsondersteuningsprogramma's*

Er werden twee programma's met verschillende vormen van begeleiding aan twee groepen van elk 30 adoptiemoeders voorgelegd. Een derde groep van 30 moeders kreeg geen ondersteuning aangeboden. Dit was de controlegroep.

Het eerste programma bestond uit schriftelijke informatie door middel van een specifiek voor deze doelgroep geschreven voorlichtingsboek (Juffer, Metman & Andoetoe, 1986). Het boek, getiteld 'Het eerste levensjaar', is uitgevoerd in een hij- en zij-versie en bevat naast een algemeen gedeelte een op naam gesteld 'invulboek'. In plaats van 'de baby' of 'het kind' leest de moeder in dit gedeelte zo steeds de naam van haar eigen kind. In het boek worden algemene thema's met betrekking tot sensitieve responsiviteit behandeld; zoals:

-het opmerken en juist interpreteren van signalen: wil het kind contact zoeken of exploreren?

-prompt en adequaat reageren op deze signalen, dat wil zeggen: er op ingaan als het kind contact zoekt; niet interfereren als het kind exploreert; situaties creëren waarin het kind kan exploreren en effecten van zijn eigen gedrag kan onderkennen.

De thema's worden met behulp van 'adoptievoorbeelden' en 'gewone' voorbeelden toegelicht. Het begeleidende fotomateriaal bestaat eveneens uit deze combinatie. Naast de thema's voor sensitieve responsiviteit is het boek afgestemd op de doelgroep door aanvullend enkele 'adoptiethema's' te behandelen, bijvoorbeeld het wennen aan het uiterlijk van een adoptiekind.

Het tweede programma bestond uit hetzelfde voorlichtingsboek aangevuld met op de persoon toegesneden adviezen aan de hand van videobeelden van het eigen gedrag van de moeder. Er vonden drie gesprekken met moeder plaats, twee op zes maanden en een op negen maanden. De videobeelden die we eerder maakten van de interactie van deze moeder met haar kind vormden het uitgangspunt van deze gesprekken. Alle gesprekken werden geïntroduceerd bij de moeder als het samen bekijken van de videobeelden om te praten over hoe haar kind in de omgang is. Er werd kennis over sensitieve responsiviteit in het algemeen

gebruikt in de advisering. De gesprekken mochten in geen geval bedreigend zijn en de moeder mocht niet het gevoel krijgen dat haar opvoedingshouding beoordeeld of veroordeeld werd. Daarom werd steeds het gedrag van het kind centraal gesteld. De onderzoeker probeerde te laten zien wat de baby wilde of bedoelde en welke reacties hij prettig vond. De gedragingen van de moeder die sensitief-responsief waren, werden positief bekrachtigd. Goede reacties van de betreffende moeder werden ook als voorbeeld gebruikt om de principes van sensitieve responsiviteit te verduidelijken. De gesprekken werden gehouden aan de hand van een speciaal hiervoor geschreven draaiboek. De onderzoeker bekeek van tevoren de al gemaakte videobeelden en bereidde de advisering voor. Tijdens het afspelen van de videoband werden bepaalde fragmenten benadrukt door de band te stoppen, het fragment te herhalen en te voorzien van begeleidend commentaar.

Een belangrijk onderdeel van het tweede opvoedingsondersteuningsprogramma komt overeen met de ondersteuningsmethode van Van den Boom (1988): het geven van persoonlijke adviezen. Bij ons onderzoek en ook bij het onderzoek van Meij (1992) is het gebruik van video bij het geven van adviezen een nieuw element. Het gebruik van videobeelden van het eigen gedrag moet worden onderscheiden van standaardvideofilms waarop modellen voorbeeldgedrag demonstreren (Lambermon, 1991). Het laten zien van videobeelden van het eigen gedrag is vergelijkbaar met video-hometraining (Wels & Oortwijn, 1992). Video heeft het voordeel dat het interactieprocessen kan laten zien, waarbij bepaalde gedragingen naar voren gehaald kunnen worden.

2.4.4 *Kan een boekje helpen?*

Een voorlichtingsboek kan op veel manieren worden gebruikt. In het beste geval leest de opvoeder het boek en past hij de opvoedingsadviezen toe in de dagelijkse omgang met zijn kind. In het slechtste geval leest de ouder het boek niet of legt hij de raad naast zich neer. Enkele illustraties uit het adoptie-onderzoek (uiteraard geanonimiseerd):

De moeder van Marieke, een uit Korea afkomstig meisje, ontvangt het boekje van de onderzoeker als Marieke zes maanden oud is. Wanneer de onderzoeker op huisbezoek komt als Marieke negen maanden oud is, vertelt moeder terloops dat haar dochter erg lastig is. Ze huilt veel, maar moeder wil haar niet altijd 'haar zin geven', dus zij gaat er meestal niet op in. De onderzoeker geeft geen commentaar of adviezen maar komt wel terug op het gegeven voorlichtingsboek. (Dit werd standaard zo uitgevoerd bij dit programma.) Bij navraag zegt de moeder het boek gelezen te hebben. De onderzoeker komt opnieuw op huisbezoek wanneer Marieke twaalf maanden oud is. Moeder vertelt dat zij nu een goede manier heeft gevonden om met het lastige gedrag van Marieke om te gaan. Zij geeft niet meer toe als Marieke haar zin probeert door te drijven. Als Marieke in

bed ligt en huilt, gaat moeder er niet naar toe. Ook toen Marieke een keer overgegeven had in bed liet moeder haar in het overgeefsel liggen. In het voorlichtingsboek wordt besproken dat baby's niet 'hun zin doordrijven' als ze huilen, maar hun ouders daarmee iets duidelijk willen maken. Geadviseerd wordt om naar het kind toe te gaan als het huilt. Ondanks het lezen van het boek is deze boodschap bij deze moeder niet overgekomen. Bij de observaties op de vorming zijn lage beoordelingen op de schalen 'Sensitiviteit' en 'Coöperatie' toegekend aan het gedrag van deze moeder (Sensitiviteit: 3 en Coöperatie: 3). Op de nameting zijn de beoordelingen van moeders gedrag nog lager (Sensitiviteit: 2; Coöperatie: 1). Op de nameting van zowel twaalf als achttien maanden blijkt Marieke een onveilig vermijdende gehechtheidsrelatie met haar moeder te hebben opgebouwd.

Dit voorbeeld laat zien dat een voorlichtingsboek niet altijd gebruikt wordt. Terwijl er een sensitief-responsieve opvoedingshouding wordt bepleit in het boek, toont deze moeder een niet-sensitieve manier van reageren. Terwijl zij aangeeft het boek wel gelezen te hebben, neemt zij de adviezen niet op in haar gedragsrepertoire.

Vrijwel alle moeders in het onderzoek vertelden dat zij het boek gelezen hadden. Ruim de helft vulde het boek ook in.

De moeder van Ragini, afkomstig uit Sri Lanka, laat uit eigen beweging het boek zien wanneer de onderzoeker op negen maanden op huisbezoek komt. Moeder heeft heel veel in het boek geschreven en er ook foto's bij geplakt. Moeder zegt dat zij veel aan het boek heeft omdat er zoveel handige tips in staan. Zij probeert alle tips uit en heeft al veel tips doorgegeven aan andere gezinnen met adoptiekinderen. Zij vindt het boek een uitkomst omdat zij zich erg onzeker voelt over de opvoeding van Ragini.

Dit voorbeeld laat zien dat een voorlichtingsboek kan voldoen in een behoefte aan begeleiding en steun kan geven bij de opvoeding.

2.4.5 *Is video-interventie een goede strategie?*

Het geven van opvoedingsondersteuning met behulp van video-interventie is veel intensiever dan het geven van een voorlichtingsboek. In het onderzoek werden drie gesprekken met de moeder gehouden over de omgang met haar kind. Opnieuw een voorbeeld:

De moeder van Rizia, zes maanden oud, heeft een vrolijke, ongedwongen manier van omgaan met Rizia. Zij interpreteert tekens van ongenoegen van Rizia (huilen of protesteren) goed, al handelt zij er niet altijd naar. Bij het samen spelen verwoordt zij af en toe wat Rizia doet. Het is echter opvallend dat moeder een

veel hoger tempo heeft bij het samen spelen dan Rizia en vaak interfereert in Rizia's gedrag. Voortdurend biedt zij nieuwe speeltjes aan, doet zij iets voor of pakt zij Rizia iets uit handen. Omdat zij niet wacht op Rizia's signalen, worden deze overspoeld door moeders gedragingen. Rizia krijgt weinig kans initiatieven te nemen in de interactie. Af en toe is moeder ruw en hardhandig in haar omgang met Rizia, bijvoorbeeld bij het afvegen van haar mond. Rizia protesteert dan met huilen.

De onderzoeker ondersteunt de in het begin genoemde positieve punten van moeder. Zij zegt dan dat het haar opvalt dat moeder een hoog tempo heeft en dat Rizia moeite heeft dit tempo bij te houden. Het zou goed zijn als moeder tijdens de omgang met Rizia pauzes inlast en ervoor zorgt dat Rizia ook aan de beurt komt. De onderzoeker laat enkele (van de schaarse) fragmenten zien waarin moeder dit wél doet en bekrachtigt dit gedrag: 'Kijk, hier doe je dat heel goed! Zie je hoe Rizia ervan geniet als zij de tijd krijgt?' Rizia's moeder reageert geïnteresseerd op de videointerventie. Nu zij de videobeelden ziet, valt het haar zelf ook op dat zij zo druk is in de omgang met Rizia. 'Als je met haar bezig bent, zie je niet hoe je zelf doet', zegt zij. Zij geeft zelf nog enkele keren commentaar op fragmenten van de videofilm. De onderzoeker eindigt het adviesgesprek door een fragment te laten zien waarin een goed verlopend interactiespelletje is te zien. De onderzoeker verwoordt het belang van het samen plezier hebben en het belang van sensitief-responsief reageren. Opnieuw wordt moeders positieve gedrag benoemd.

Bij het derde gesprek, als Rizia negen maanden oud is, zegt moeder uit zichzelf dat zij rustiger is geworden in de omgang met Rizia. Het gaat erg goed met Rizia, zij brabbelt veel en leuk. Moeder stimuleert dit 'praten'. Tijdens de interactie met Rizia geeft zij haar veel meer ruimte.

Vergeleken met de voormeting is het gedrag van moeder op de nameting vooruitgegaan op de aspecten 'Sensitiviteit' en 'Coöperatie' (Sensitiviteit: van score 4 naar 6; Coöperatie: van score 3 naar 5). Bij de nameting op twaalf en achttien maanden heeft Rizia een veilige gehechtheidsrelatie met haar moeder.

Deze illustratie geeft een beeld van hoe de video-interventie gebruikt werd en van de mogelijke werkzaamheid van de methode. De kracht van het medium video ligt in het aanschouwelijk maken van interactieprocessen. Nadat deze gevisualiseerd zijn, kan er over ieders aandeel in de interactie gereflecteerd worden.

2.4.6 Effectiviteit

Er is onderzocht of de moeders die een opvoedingsondersteuningsprogramma ontvingen significant verschilden van de moeders uit de controlegroep op de observatieschalen van Ainsworth 'Sensitiviteit' en 'Coöperatie'. In tabel 1 staan de gemiddelde scores van de moeders uit de drie groepen.

Tabel 1
Sensitiviteit en Coöperatie op 6 maanden (voormeting) en 12 maanden (name-
ting) naar onderzoeksconditie

	sensitiviteit				coöperatie			
	6 maand		12 maand		6 maand		12 maand	
	M	sd	M	sd	M	sd	M	sd
controle groep	5.3	1.4	5.2	1.5	4.9	1.5	4.5	1.5
boekjesgroep	5.0	1.5	5.4	1.8	4.6	1.8	5.0	2.2
videogroep	5.6	1.5	5.8	1.4	5.3	1.9	5.9	1.7

De verschillen zijn met een MANCOVA getoetst, waarin de gegevens van de voormeting als covariaat zijn opgenomen. Tevens is de opleiding van de moeder opgenomen als covariaat, omdat deze als belangrijke variabele naar voren was gekomen in eerdere analyses. Er blijkt een interventie-effect te bestaan waarbij de programmagroepen significant verschillen van de controlegroep: $F(2,83) = 3.10$, $p < .05$. De experimentele groepen verschillen onderling niet significant van elkaar ($F(2,83) = 0.73$, N.S.).

Hoewel de twee programmagroepen onderling niet significant van elkaar verschillen, zouden we in verband met toekomstige implementatiemogelijkheden willen weten welk programma het meest effect heeft gehad. Om het differentiële effect van de twee programma's na te gaan, is nog een Mancova uitgevoerd met dezelfde covariaten waarbij elk van de programmagroepen afzonderlijk met de controlegroep wordt vergeleken. Bij deze MANCOVA met paarsgewijze contrastering blijkt de groep met video-interventie significant te verschillen van de controlegroep ($F(2,83) = 3.79$, $p < .05$) en de groep die een boek ontving niet ($F(2,83) = 1.20$, N.S.). Hieruit is op te maken dat het programma met persoonlijke advisering en video-beelden van het eigen gedrag een effectieve methode is geweest om een verandering in de sensitieve responsiviteit van de opvoeder te bewerkstelligen.

Onderzocht is of er bij de groepen die een programma hebben gehad vaker sprake was van een veilige gehechtheidsrelatie tussen moeder en kind dan in de controlegroep. Daarbij is het percentage veilige gehechtheid vergeleken in de drie groepen (tabel 2).

Tabel 2
 Percentage veilige gehechtheid in de drie onderzoeksgroepen op 12 en 18 maanden

	12 maanden	18 maanden
controlegroep	70	73
boekjesgroep	80	88
videogroep	90	90

Uit de analyses komt hetzelfde beeld naar voren als bij de sensitieve responsiviteit. De programmagroepen verschillen significant van de controlegroep (chi-kwadraattoetsing: bij een gerichte hypothese, met een α van 5% of lager is de kritieke X^2 waarde 2.71. De gevonden chi-kwadraten zijn op 12 maanden 2.81 en op 18 maanden 3.50). Bij differentiële toetsing is opnieuw alleen de video-interventiegroep significant verschillend van de controlegroep ($X^2 = 3.75$ op 12 maanden en $X^2 = 2.78$ op 18 maanden). De groep met een voorlichtingsboek verschilt niet significant van de controlegroep ($X^2 = 0.80$ op 12 maanden en $X^2 = 1.83$ op 18 maanden). Uit dit resultaat is op te maken dat het video-interventieprogramma een positieve invloed heeft gehad op de ontwikkeling van een veilige gehechtheidsrelatie tussen moeder en kind.

2.4.7 Aanvullende opmerkingen over de video-interventie

Bij 90 procent van de kinderen van moeders die opvoedingsondersteuning met behulp van video kregen, ontwikkelde zich een veilige gehechtheidsrelatie met hun moeder. Hoewel het om kleine aantallen gaat, zou het waardevol zijn te weten waarom er zich bij de overige kinderen geen veilige gehechtheidsrelatie ontwikkelde. Dit geeft mogelijk aanwijzingen over de beperkingen en tekortkomingen van de opvoedingsondersteuning. Over enkele kinderen en moeders is wel iets op te merken. Gezegd dient te worden dat aan deze opmerkingen geen dwingende conclusies kunnen worden verbonden.

Eén moeder was erg geïnteresseerd in de gegeven ondersteuning en zij zei expliciet hieraan veel te hebben bij de dagelijkse omgang met haar kind. Op de leeftijd van twaalf maanden was haar kind veilig aan haar gehecht. Bij het laatste huisbezoek - ook op twaalf maanden - was deze moeder teleurgesteld dat er geen vervolg kwam op het eerste voorlichtingsboek en dat er geen gesprek met behulp van video werd gehouden (het laatste gesprek vond plaats op negen maanden). Deze moeder vertelde dat zij juist nu erg veel behoefte had aan ondersteuning, omdat het opvoeden van een kind in zijn tweede levensjaar veel nieuwe eisen stelde. Op de nameting van achttien maanden had haar kind een onveilige gehechtheidsrelatie met de moeder ontwikkeld. Voor deze moeder was een

flexibel programma-aanbod met meer gesprekken mogelijk geschikter geweest. Een andere moeder reageerde bijzonder emotioneel op de videointerventie. Deze moeder werd zo geraakt door de videobeelden dat zij begon te huilen. Zij gaf aan dat zij nu het effect van haar eigen gedrag op het gedrag van haar kind zag. Op de leeftijd van twaalf maanden bleek haar kind een veilige gehechtheidsrelatie te hebben ontwikkeld, op achttien maanden echter een onveilige relatie. Bij de betreffende onderzoeker bestond de indruk dat de moeder was teruggevallen in haar 'oude' gedragspatroon. Mogelijk zou een langerdurende interventie deze terugval hebben voorkomen. Een andere mogelijkheid is dat deze moeder een meer 'diepgaande' interventie nodig had om de blijkbaar opgeroepen emoties te verwerken.

Een derde moeder ging tijdens en vooral ná de interventie nadenken over haar relatie met haar kind en over zichzelf. Hierover praatte zij ook met de betreffende onderzoeker. In de periode tussen twaalf en achttien maanden ging deze moeder naar een hulpverlener in verband met haar problemen. Terwijl het kind onveilig gehecht was op twaalf maanden, bleek het veilig gehecht te zijn op achttien maanden.

2.4.8 *Evaluatie van de video-interventie*

Uit het onderzoek naar het effect van gezinsgerichte stimulering bij adoptiegezinnen kan geconcludeerd worden dat een op de persoon toegesneden adviseringsprogramma met behulp van videobeelden van het eigen gedrag positieve effecten heeft op de sensitieve responsiviteit van de moeder en op de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie tussen moeder en kind. Bedacht moet worden dat het hier om een bijzondere groep gaat: ouders met geadopteerde kinderen van buitenlandse afkomst. Juffer (1993) heeft aangegeven dat deze groep gemotiveerd is om ondersteuning te ontvangen en dat relatief veel moeders zich onzeker voelen over de opvoeding. De resultaten moeten dan ook in dit licht worden gezien.

De volgende elementen uit de persoonlijke advisering met behulp van videobeelden lijken werkzame ingrediënten te zijn:

- het leren onderkennen van signalen van het kind (observatievermogen);
- het bevorderen van het inlevingsvermogen (*empathie*);
- het bekrachtigen van sensitief-responsief gedrag (positieve reinforcement);
- het visualiseren van de interactieprocessen en het aandeel van de opvoeder daarin;
- het bevorderen van reflectie over deze interactieprocessen.

Tot slot nog drie opmerkingen over de video-interventie. Deze vorm van opvoedingsondersteuning lijkt ten eerste ten gevolge van de keuze voor het medium video een confronterend karakter te hebben. De film laat concreet en onontkoombaar zien wat er plaatsvindt tussen moeder en kind. In de praktijk bleek het nodig te zijn deze confrontatie aan te vullen met veelvuldige bekrachti-

ging van het positieve gedrag van moeder.

Ten tweede was het contact tussen de onderzoeker en de moeder bij de video-interventiegroep vertrouwelijker dan bij de andere groepen. Het is mogelijk dat dit intensieve en persoonlijke contact ook een werkzaam onderdeel van de interventie is geweest.

De laatste opmerking betreft de vraag hoe een dergelijke interventie gericht op het sensitief-responsieve gedrag van een moeder zich verhoudt tot het theoretisch veronderstelde interne werkmodel van deze moeder. Het interne werkmodel is de representatie van gehechtheidservaringen en gehechtheidsrelaties (Bowlby, 1982; 1988). Het is niet bekend of een gedragsgerichte interventie zoals onze video-interventie invloed heeft op het bestaande mentale interne werkmodel van de opvoeder. Verder onderzoek kan dit uitwijzen.

2.5 Samenvatting

In deze bijdrage ben ik ingegaan op recente ontwikkelingen in gezinsgerichte opvoedingsondersteuning. De programma's van nu richten zich onder meer op de preventie van (school-)problemen en betrekken de omgang tussen opvoeder en kind expliciet in hun doelstelling. Sensitieve responsiviteit geldt daarbij als een belangrijke opvoedingsstijl die bijdraagt aan het ontstaan van een goede opvoeder-kind relatie en het scheppen van een gunstig (leer-)klimaat. Bij het bevorderen van een positieve opvoeder-kind interactie kunnen verschillende vormen of strategieën worden gekozen: bondige brochures, een voorlichtingsboek, pedagogische hulpmiddelen of mondelinge adviezen, al dan niet ondersteund door video.

Het bevorderen van de opvoeder-kind interactie werd geïllustreerd aan de hand van een onderzoek bij adoptiegezinnen. In dit onderzoek zijn twee ondersteuningsprogramma's ontworpen en getoetst. Het eerste programma bestond uit een op deze doelgroep toegesneden voorlichtingsboek. Het tweede programma bevatte naast hetzelfde boek persoonlijke adviezen. Een nieuw element hierbij was dat de adviezen werden gegeven aan de hand van videobeelden van het eigen gedrag van de opvoeder. Deze methode is vergelijkbaar met video-hometraining. Het tweede programma, met het voorlichtingsboek plus de video-interventie, bleek significante effecten te hebben op de sensitieve responsiviteit van de opvoeder en op de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie tussen opvoeder en kind. Geëxploreerd is welke elementen bij deze vorm van opvoedingsondersteuning mogelijk werkzaam zijn geweest.

2.6 Literatuur

- Ainsworth, M.D.S., Bell, S.M. & Stayton, D.J. (1974). Infant-mother attachment and social development: socialization as a product of reciprocal responsiveness to signals. In M.P.M. Richards (Ed.), *The integration of a child into a social world*. London: Cambridge University Press.
- Ainsworth, M.D.S., Blehar, M.C., Waters, E., & Wall, S. (1978). *Patterns of attachment. A psychological study of the Strange Situation*. Hillsdale N.J.: Lawrence Erlbaum.
- Anisfeld, E., Casper, V., Nozyce, M. & Cunningham, N. (1990). Does infant carrying promote attachment? An experimental study of the effects of increased physical contact on the development of attachment. *Child Development*, 61, 1617-1627.
- Bekkers, B. Embricqs, R. van, & Loggem, D. van (Red.) (1992). De gezinsinterventieprogramma's OpStap, Opstapje, Klimrek. In J. Rispens & B.F. van der Meulen (Red.), *Gezinsgerichte stimulering van kinderen in achterstandssituaties*. Amsterdam: Swets & Zeitlinger.
- Benasich, A.A., Brooks-Gunn, J. & Chu Clewell, B. (1992). How do mothers benefit from early intervention programs? *Journal of Applied Developmental Psychology*, 13, 363-376.
- Boom, D.C. van den (1988). *Neonatal irritability and the development of attachment: observation and intervention*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, academisch proefschrift.
- Bowlby, J. (1982, second edition). *Attachment and loss (Volume 1) Attachment*. New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1988). *A secure base: clinical applications of attachment theory*. London: Tavistock/Routledge.
- Campbell, D.T. & Stanley, J.C. (1973). *Experimental and quasi-experimental designs for research*. Chicago: Rand McNally College Publishing Company.
- Eldering, L. & Choenni-Gobardhan, S. (1990). *Interventieprogramma's voor jonge kinderen uit kansarme groepen*. Leiden: DSWO Press.
- Ford, M.E. & Thompson, R.A. (1985). Perceptions of personal agency and infant attachment: toward a life-span perspective on competence development. *International Journal of Behavioral Development*, 8, 377-406.
- Geerars, H.C., 't Hart, H. & Hoksbergen, R.A.C. (1991). *Waar ben ik thuis? Geadopteerde adolescenten over adoptie, hun familie, problemen, uithuisplaatsing en toekomstvisie*. Utrecht: Adoptie Centrum, Universiteit Utrecht.
- Hoksbergen, R.A.C., Spaan, J.J.T.M. & Waardenburg, B.C. (1987). *Bittere ervaringen. Uithuisplaatsing van buitenlandse adoptiekinderen*. Lisse: Swets & Zeitlinger.

- Juffer, F. (1993). *Verbonden door adoptie. Een experimenteel onderzoek naar hechting en competentie in gezinnen met een adoptiebaby*. Amersfoort: Academische Uitgeverij.
- Juffer, F., Metman, L. & Andoetoe, I. (1986). *Het eerste levensjaar*. Utrecht: Adoptie Centrum, Universiteit Utrecht.
- Kohnstamm, D., Lem, T. van der, Cornelisse, M., Kleerekoper, L., Colland, V. & Doef, S. van der (1976). *Had de proef-kreche effek? Verslag van een wetenschappelijk onderzoek*. Nijmegen: Dekker & van de Vegt.
- Koops, W. & Kalverboer, A.F. (1987). Experimenteel longitudinaal onderzoek naar opvoeder-kind interacties (ELO): Inleiding op een themanummer. *Nederlands tijdschrift voor de Psychologie*, 42, 273-281.
- Lambermon, M.W.E. (1991). *Video of folder? Korte- en lange-termijn-effecten van voorlichting over vroegkinderlijke opvoeding*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, academisch proefschrift.
- Lambermon, M.W.E. & IJzendoorn, M.H. van (1989). De effecten van voorlichting over vroegkinderlijke opvoeding met video of folder. *Nederlands Tijdschrift voor Opvoeding, Vorming en Onderwijs*, 5, 350-362.
- Lieberman, A.F. & Pawl, J.H. (1988). Clinical applications of attachment theory. In J. Belsky & T. Nezworski (Eds.), *Clinical implications of attachment*. Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum.
- Meij, J.Th.H. (1992). *Sociale ondersteuning, gehechtheidskwaliteit en vroegkinderlijke competentie-ontwikkeling*. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen, academisch proefschrift.
- Meisels, S.J. & Shonkoff, J.P. (Eds.) (1990). *Handbook of early childhood intervention*. Cambridge: Cambridge University.
- Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (1992). *Op-Stap-Opnieuw. Voorstel voor de ontwikkeling van een nieuwgezinsgericht stimuleringsprogramma*. Rijswijk: Ministerie van WVC.
- Peeters, M. & Hermanns, J. (1993). *Opvoedingsvoorlichting in de jeugdgezondheidszorg: het perspectief van de ouders*. Utrecht: SWP.
- Riksen-Walraven, J.M.A. (1978). *Stimulering van de vroegkinderlijke ontwikkeling: een interventie-experiment*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Riksen-Walraven, J.M.A. (1992). Instapje. De ontwikkeling van een interventieprogramma voor ouders met kinderen van 12 tot 18 maanden. In J. Rispen & B.F. van der Meulen (Red.), *Gezinsgerichte stimulering van kinderen in achterstandssituaties*. Amsterdam: Swets & Zeitlinger.
- Rispen, J. (1992). De betekenis van gezinsgerichte stimuleringsprogramma's: een inleiding. In J. Rispen & B.F. van der Meulen (Red.), *Gezinsgerichte stimulering van kinderen in achterstandssituaties*. Amsterdam: Swets & Zeitlinger.
- Rispen, J. & Meulen, B.F. van der (Red.) (1992). *Gezinsgerichte stimulering van kinderen in achterstandssituaties*. Amsterdam: Swets & Zeitlinger.

- Singer, L.M., Brodzinsky, D.M., Ramsay, D., Steir, M. & Waters, E. (1985). Mother-infant attachment in adoptive families. *Child Development*, 56, 1543-1551.
- Vedder, P. & Eldering, L. (1993). De evaluatie van OPSTAP: een gezinsinterventie programma dat kinderen voorbereidt op school. *Nederlands Tijdschrift voor Opvoeding, Vorming en Onderwijs*, 9, 17-28.
- Verhulst, F.C. & Versluis-den Bieman, H.J.M. (1989). *Buitenlandse adoptiekinderen. Vaardigheden en probleemgedrag*. Assen: Van Gorcum.
- Wels, P.M.A. & Oortwijn, A.J. (1992). Video-hometraining. Een bijdrage tot wetenschappelijke fundering. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek*, 31, 3-21.
- White, R.W. (1959). Motivation reconsidered: the concept of competence. *Psychological Review*, 66, 297-333.

Het in dit hoofdstuk besproken onderzoek vond plaats aan de Universiteit Utrecht, vakgroep Jeugd, gezin en Levensloop; sectie Adoptie. De auteur dankt Lieke Metman en Isolde Andoetoe voor hun bijdrage aan de datverzameling en het codeerwerk.